

Petr Fiala – Markéta Pitrová (eds.): Rozšiřování ES/EU.

1. vydání. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2001, 193 stran, ISBN 80-210-2645-6 (signatura knihovny ÚMV 48 588).

Recenzovaná kniha si klade za cíl shrnout a popřípadě i zobecnit dosavadní zkušenosti s procesem rozšiřování Evropské unie (EU), respektive Evropských společenství (ES), neboť rozšiřování v geografickém smyslu (tj. přibírání dalších států do integračního seskupení) je „fenomémem, který je s vývojem ES a později EU neodmyslitelně spojen. Proces evropské integrace je opakovaně provázen (dotvářen) rozšiřováním ES/EU a dalekosáhle formován nejen samotným aktem rozšíření, ale i všemi souvislostmi a aspekty, jež každé rozšiřování provázejí.“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 9.) Do dnešní doby se totiž již uskutečnily čtyři vlny rozšiřování, v jejichž důsledku se počet členských států zvýšil z původních šesti na dnešních (stále ještě) patnáct.

Autoři si však zároveň velmi správně uvědomují, že vzhledem k unikátnímu charakteru každé z výše uvedených vln, a to nejen pokud jde o charakter a zájmy přistupujících zemí, ale i o celkové historické souvislosti, jsou možnosti formulování obecných závěrů a postulátů ohledně procesu rozšiřování „jako takového“ velmi omezené. „Je nicméně třeba zdůraznit, že přílišné analogie není teoreticky vhodné konstruovat a že poukaz na realizovaná rozšíření ES/EU by neměl vést k lehce formulovaným obecným závěrům.“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 12.) Vzhledem k těmto rizikům si proto autoři při své snaze o teoretickou reflexi dosavadních vln rozšíření snaží počínat velmi obezřetně: „Ze všech těchto důvodů je třeba čtyři dosud realizovaná rozšíření ES/EU zkoumat jednotlivě a teprve na základě jejich detailního popisu velmi opatrně uvažovat o možných obecných aspektech rozšiřování.“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001.)

Autory jednotlivých kapitol publikace jsou přednášející, popřípadě posluchači *Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně* (na jejím vzniku se podílelo devět spoluautorů).¹ Přesto však text knihy tvoří kompaktní celek, jenž (i přes některé ryze formální nedostatky) jednoznačně přesahuje formát pouhého sborníku příspěvků, což je nepochybně do velké míry zásluhou obou editorů (Markéty Pitrové a Petra Fialy), kteří přednášejí na Katedře politologie výše uvedené fakulty. Editoři navíc společně napsali dvě kapitoly.

Recenzovaná kniha se skládá z úvodní metodologické kapitoly, která se snaží načrtnout určité obecné přístupy k analýze uvedené problematiky, a ze dvou základních částí, dále členěných na jednotlivé kapitoly (včetně úvodní kapitoly je jich devět), subkapitoly a dílčí paragrafy. První část se zabývá analýzou již uskutečněných rozšíření, zatímco druhá část se zamýšlí nad (dosud nedokončeným) rozšířením o státy střední a východní Evropy, které se z řady důvodů od předcházejících rozšíření kvalitativně liší. Z důvodu této zásadní odlišnosti je proto třeba na něj aplikovat do určité míry odlišnou *metodu rozšíření*, tj. celkový přístup k procesu, na jehož základě se příslušné státy posléze stanou plnohodnotnými členy Evropské unie.

První kapitola první části se zabývá historicky první vlnou rozšiřování tehdejších ES, k níž došlo k 1. 1. 1973, kdy k dosavadní zakladatelské šestici států přistoupila *Velká Británie, Irsko a Dánsko*. Smlouvu o přistoupení mělo již v té době podepsanou rovněž Norsko, avšak voliči této severské země v referendu konaném v září 1972 vstup odmítli. Největší část této kapitoly je věnována historickým peripetiím vývoje vztahů mezi Velkou Británií a ES, které byly v období mezi založením Evropského hospodářského společenství (EHS)² v roce 1957 a vstupem této země do Společenství v rozhodující míře určovány jednak měnící se mezinárodní pozicí této země (ztráta koloniálního impéria, změna orientace vnějších ekonomických vztahů), jednak posuny v zahraniční politice Francie, která byla teprve po odchodu Charlese de Gaulla z prezidentské funkce ochotna připustit začlenění Velké Británie do „kontinentálního klubu“.

Svou první přihlášku do EHS podala Velká Británie již v roce 1961. Její vstup byl však v lednu 1963 (k překvapení jejích partnerů) vetován Francií, neboť podle Ch. de Gaulla se „[j]ejí tradice, zvyky, povaha a zájmy... v této chvíli odlišují od ostatních států kontinentu“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 30). Francouzský prezident sice připustil možnost budoucího členství Velké Británie v EHS, avšak za předpokladu, že bude ochotna bez výhrad přijmout principy uplatňované ve Společenství a v zahraničněpolitické oblasti dát přednost kontinentální Evropě před USA. Novou přihlášku do ES podala v dubnu 1967. Po dost zdoluhavých vyjednávacích peripetích a po dramatických zvratech tato přihláška nakonec vedla k britskému vstupu.³

V důsledku první britské žádosti o vstup do EHS počátkem 60. let se ke stejnému kroku odhodlaly rovněž tři další státy, které měly v té době velmi úzké ekonomické vazby s Velkou Británií, a to Irsko, Dánsko a Norsko. Francouzské veto se sice na tyto země nevztahovalo, avšak vzhledem k silné závislosti na britské ekonomice se nechtěly stát součástí ekonomického prostoru, do něhož by nebyla integrována rovněž Velká Británie, a proto své přihlášky stáhly. Opětovná britská přihláška znamenala pak pro uvedené země obnovení jejich snah o vstup do ES.

Tato kapitola je napsána velmi čtivým a zároveň formálně vybroušeným stylem a přináší čtenáři celou řadu velmi zajímavých informací. Podle mého názoru představuje zřejmě nejzdařilejší část celé knihy.

Druhá kapitola recenzované publikace je věnována druhému rozšíření ES, které proběhlo 1. 1. 1981, kdy bylo do ES přijato Řecko.⁴ Je zde popsán složitý vnitropolitický vývoj v této zemi po druhé světové válce (občanská válka, v období 1967–1974 vojenská diktatura, později politika značné otevřenosti vůči sovětskému bloku) a dost spletitá historie vztahů s ES. Řecko bylo vůbec první nečlenskou zemí, která s tehdejšími EHS v červenci 1961 uzavřela asociační smlouvu. Její jádro tvořila vzájemná liberalizace obchodních vztahů, která byla rozvržena asymetricky ve prospěch Řecka (ze strany EHS mělo totiž dojít k odbourání cel a kvantitativních omezení během dvanácti let, zatímco v opačném směru to mělo trvat plných dvaadvacet let), (viz Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 50). V době vojenské diktatury (tzv. plukovníký režim) byla však asociační dohoda pozastavena, avšak její ekonomická část se stejně *de facto* plnila.

Vstup do ES se stal pro Řecko aktuální po pádu vojenského režimu. Oficiální přihláška byla podána již v červnu 1975. Ve svém posudku sice Komise souhlasila s řeckými aspiracemi stát se členem ES, avšak zároveň vyjádřila určité obavy z toho, že řecká ekonomika v důsledku své strukturální slabosti nebude schopna čelit konkurenčním tlakům na společném trhu, a proto „Komise doporučila přípravné období, které bude předcházet přechodným obdobím“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 55). Během tohoto období „mělo Řecko urychlit nezbytné strukturální reformy“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001). Tento návrh přitom nedoprovázelo určení žádného časového horizontu, během něhož by přípravné období mělo být vystřídáno plným členstvím (s jeho přechodnými obdobími). Celkově je však třeba říci, že u představitelů ES nakonec převládly politické ohledy, spočívající v zájmu přispět ke stabilitě obnovené řecké demokracie a posílit pozice Společenství ve středomořské oblasti, které je vedly k přijetí Řecka do ES bez aplikace návrhu Komise na přípravné období.

V knize je konstatováno, že „Řecko je dodnes natolik specifickým členem EU, že nelze zcela jednoznačně posoudit, nakolik byly obavy Komise ze vstupu země oprávněné“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001). K tomu je třeba dodat, že Řecko po dlouhou dobu opravdu bylo nejslabším článkem ES, jenž neplnil všechny své závazky v ekonomické oblasti a spíše brzdil prohlubování integračních procesů. K dost výraznému obratu zde však dochází během druhé poloviny 90. let, kdy se Řecku daří stabilizovat ekonomiku a postupně se stává stále platnějším členem EU, který mj. dokáže stále účinněji využívat jejich strukturálních instrumentů. Významným oceněním snahy řecké vlády bylo především dodatečné přizvání země do měnové unie na zasedání Evropské rady v portugalské Feiře v červnu 2000.

Třetí kapitola první části publikace se zabývá třetí vlnou rozšiřování ES, k níž došlo k 1. 1. 1986, kdy byly přijaty dva iberské státy, tj. *Španělsko* a *Portugalsko*. Rovněž zde hrály roli politické ohledy, neboť obě země byly v době vstupu mladé demokracie, které se teprve před nedávnem zbavily autoritativních režimů. Pokud jde o vnitropolitický vývoj v obou zemích, existovaly zde některé podobnosti, avšak zároveň i značné rozdíly.

Celkově je možné říci, že ve Španělsku (příhlášku podalo v červenci 1977) existoval mnohem výraznější celospolečenský konsenzus podporující vstup. Naproti tomu Portugalsko zažilo po tzv. karafiátové revoluci (duben 1974) dost bouřlivý společenský vývoj a jen s obtížemi hledalo stabilitu (v dubnu 1975 zde byl např. potlačen pokus o komunistický puč). Případný vstup do ES (příhláška byla podána v březnu 1977) pro něj byl tedy aktuální až po vyjasnění celkové linie dalšího společenského i ekonomického vývoje. V oblasti vnějších ekonomických vztahů se naproti tomu Portugalsko, které bylo mj. již v době autoritativního režimu členem Evropského sdružení volného obchodu (ESVO), vyznačovalo větší otevřeností ve srovnání se Španělskem, kde se v době frankistického režimu prosazovaly některé autarkní tendence.

Smlouvy o přistoupení uzavřené s oběma zeměmi Pyrenejského poloostrova vykazovaly mnohé společné znaky. Existovaly v nich např. dva typy přechodných období. První typ představovalo tzv. klasické přechodné období dlouhé maximálně sedm let, členěné na dvě etapy (což se týkalo zvláště průmyslových výrobků). Druhým typem byla maximálně desetiletá přechodná období, která „*pokrývala především rybolov a citlivé středomořské zemědělské produkty*“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 77). Ekonomické i politické důsledky rozšíření ES o Španělsko a o Portugalsko jsou v knize hodnoceny převážně pozitivně. V případě Portugalska je ve srovnání se Španělskem konstatována větší schopnost čerpat prostředky ze strukturálních fondů. Jako jednoznačně negativní důsledek vstupu pro Španělsko je hodnocen výrazný nárůst nezaměstnanosti, která se vyšplhala „*až do výše 22,8 % v roce 1995, což představuje nejvyšší hodnotu ve Společenství, téměř dvojnásobek jeho průměru*“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 81). Toto konstatování sice plně odpovídá pravdě, avšak autor příslušné kapitoly se měl podle mého názoru pokusit stručně nastínit vývoj nezaměstnanosti v této zemi během druhé poloviny 90. let, jenž jednoznačně ukazuje, že zde bylo dosaženo velmi výrazných úspěchů.⁵

Další kapitola je věnována čtvrtému a zatím poslednímu rozšíření ES/EU, které bylo realizováno k 1. 1. 1995, kdy došlo k přijetí *Rakouska*, *Finska* a *Švédska*. Přístupovou smlouvu přitom v roce 1994 podepsalo rovněž Norsko, avšak vstup této země do ES/EU byl podobně jako v roce 1972 odmítnut v referendu.⁶ V rámci této kapitoly je nastíněn vnitropolitický vývoj v uvedených zemích, směřující k podání příhlášky, a rozložení sil mezi příznivci a odpůrci členství. Najdeme zde rovněž zmínku o vývoji vztahů těchto zemí – bývalých členů ESVO – s ES/EU a o průběhu předvstupních jednání, která probíhala souběžně se všemi čtyřmi státy. Dost podrobně jsou pak rozebrány výsledky referend o vstupu. Na rozdíl od předcházejících kapitol je však pouze minimální pozornost věnována ekonomickým důsledkům vstupu. Je zde vlastně pouze konstatováno, že „*došlo k rozšíření řad přispívajících zemí, tj. států, které do rozpočtu EU více přispívají, než z něj čerpají*“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 89). Z toho důvodu šlo o rozšíření, které se svou povahou kvalitativně liší od připravovaného rozšíření o státy střední a východní Evropy.

Polemizovat je však možné s tvrzením, že: „*Poprvé... došlo k takovému rozšíření, v jehož rámci k EU přistoupily bohaté a rozvinuté státy.*“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 89.) Vstup Velké Británie a Dánska (problematičtější je to v případě Irska) v roce 1973 totiž bez ohledu na to, že britská ekonomická situace v té době nebyla právě ideální, rovněž představoval rozšíření o bohaté a rozvinuté státy.

Druhá část recenzované publikace se zabývá popisem a analýzou vrcholícího procesu rozšíření EU o státy střední a východní Evropy (SVE) s důrazem na jeho kvalitativní odlišnost od dosavadních vln rozšíření, která si vyžádala rovněž změnu metody rozšiřování.⁷ Je to dáno tím, že do EU má nyní vstoupit skupina zemí, která v předcházejících deseti-

letích prošla diametrálně odlišným vývojem než státy západní Evropy. V těchto zemích musela tedy nejdříve proběhnout důkladná ekonomická i sociální transformace směrem k demokracii a k tržní ekonomice, která musela být cíleně orientována na perspektivu vstupu do EU s jejím právním řádem a s určitým celkovým sociálně-ekonomickým modelem, což ovšem vyžadovalo aktivní účast a pomoc ze strany ES/EU. „*Společenství se tak s přijetím cíle rozšíření o země SVE dostalo do jemu neznámé role transformačního partnera při budování a konsolidaci tržního hospodářství a demokracie.*“ (Cit. dle Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 118.)⁸

Nejprve je v této kapitole podán určitý obecný rozbor vývoje vztahů mezi ES/EU a státy střední a východní Evropy jako celkem v období po pádu železné opony, jenž prošel určitými etapami úzce souvisejícími s vývojem jednotlivých nástrojů rozšíření aplikovaných ze strany ES/EU. „*Nástroje úpravy vzájemných vztahů Společenství a zemí SVE se utvářely ve třech fázích. Nejdříve vznikly ty, které úzce souvisejí s bezprostřední reakcí Společenství na geopolitické změny v zemích SVE, dále ty, které vedly k získání statutu přidružení s jeho institucionálním rámcem, a nakonec ty, které se uplatnily při samotné realizaci předvstupní strategie, a to do započetí vyjednávání se všemi zeměmi SVE v roce 2000.*“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 119.)

Velmi důležitým nástrojem procesu rozšiřování ES/EU ve vztahu k zemím střední a východní Evropy, jemuž je v uvedené kapitole věnována dost velká pozornost, se staly asociační dohody nového typu, které v komunitární terminologii získaly název *Evropské dohody*, což mělo naznačovat, že jde o komplexní dokument, neomezující se pouze na hospodářskou oblast, ale mající za úkol připravit dané země na vstup do EU. „*Dominantním znakem Evropských dohod je jejich asymetrie, která nabývá různých podob. Asymetrie se týká jak obsahu závazků smluvních stran, tak podmínek aplikace těchto závazků.*“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 124.) Tato asymetrie je přitom ve všech případech nastavena ve prospěch přidružených zemí střední a východní Evropy. Poměrně zajímavý úhel pohledu na danou problematiku představuje koncepce tzv. aplikační asymetrie, která „*spočívá zejména v bezprostředním účinku asociačních dohod, jakožto aktů komunitárního práva, a tím i integrální součásti práv členských států, způsobující, že zatímco státní příslušník asociované země se může určitých práv z asociační dohody dovolat před národními soudy členských států, občan zemí Společenství se obdobných práv v přidružené zemi dovolat zásadně nemůže*“ (cit. dle Fiala – Pitrová /eds./, 2001).⁹

Druhá část recenzované publikace dále pojednává – podobně jako je tomu v první části, kde jsou „probrány“ státy, které do ES/EU vstoupily v předcházejících vlnách rozšíření – o vývojových peripetiích vztahů jednotlivých zemí střední a východní Evropy (a rovněž Maltu, Kypru a Turecka) k EU a k myšlence evropské integrace vůbec, jakož i o perspektivách vstupu jednotlivých zemí do EU.¹⁰ Tato látka je rozdělena do dvou kapitol. První z nich se zabývá tzv. *lucemburskou skupinou*, tedy zeměmi, s nimiž EU zahájila předvstupní jednání dne 31. 3. 1998 na základě rozhodnutí lucemburského summitu EU z prosince 1997. Jde se o *Polsko, o Českou republiku, o Maďarsko, o Slovinsko, o Estonsko a o Kypr*. Druhá z uvedených kapitol pak pojednává o tzv. *helsinské skupině*, tj. o zemích, s nimiž byly předvstupní rozhovory zahájeny na základě rozhodnutí helsinského zasedání Evropské rady, které se konalo v prosinci 1999. Jde o všechny zbývající asociované země střední a východní Evropy nezařazené do lucemburské skupiny, tedy o *Bulharsko, o Litvu, o Lotyšsko, o Rumunsko a o Slovensko*.¹¹

V subkapitole věnované směřování České republiky k členství v Evropské unii jsou vcelku vyváženým způsobem zhodnoceny klady a zápory (v oblasti ekonomické i politické) naší země vzhledem k jejím integračním ambicím. Realistickým způsobem je rovněž popsáno rozložení sil mezi stoupenci a odpůrci vstupu do EU. Objektivnímu vyznění této subkapitoly neprospívá však vynechání jakékoli zmínky o zásluhách Zemanovy menšinové vlády v oblasti (především legislativního) přibližování České republiky k Unii. Její působení totiž v této dosud zanedbávané oblasti znamenalo zásadní zlom.

Poslední (osmá) kapitola recenzované práce, jejímiž autory jsou editoři celé publikace, má název *Institucionální limity rozšiřování EU*. Představuje určité teoretické shrnutí výkladu provedeného v rámci celé knihy, v němž se autoři snaží především analyzovat důsledky zvyšování počtu členských států pro fungování celého institucionálního mechanismu EU. Objevují zde rovněž určitou souvislost mezi rozšiřováním ES/EU a prohlubováním stupně integrace. Toto prohlubování (ve smyslu postupného rozšiřování oblastí uplatnění supranacionálního přístupu) mělo především čelit nebezpečí „rozředění stávajícího integračního stupně jako následku přijetí států bez určité úrovně sjednocení. Počínaje prvním rozšířením bylo přijetí nových členů kompenzováno vyřešením přetrvávajících úkolů integrace a definicí nových cílů.“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 165.) Logickým důsledkem tohoto postupu ovšem bylo neustálé zvyšování nároků na kandidátské státy v každém dalším kole rozšíření.

V rámci poslední kapitoly je rovněž podána určitá rekapitulace snah o institucionální reformu EU v průběhu 90. let a je zde poukázáno na problémy institucionální reformy, přetrvávající i po přijetí *Smlouvy z Nice* (např. otázka předsednictví či právní subjektivity Unie). Nehledě na tyto problémy je však podle názoru autorů „*Smlouva z Nice jednoznačným předělem v řešení institucionální struktury EU... tento dokument realizoval prozatím největší posun k supranacionalizaci Společenství*“ (Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 179). Tímto svým značně optimistickým hodnocením se ovšem autoři liší od většiny jiných analytiků, kteří pokrok dosažený v Nice hodnotí spíše jen jako dosažení minimálního standardu nezbytného k tomu, aby o dalším rozšiřování bylo vůbec možné uvažovat.

Recenzovanou knihu je třeba ocenit jako ojedinělý pokus o určité teoretické zobecnění dnes již bohaté škály zkušeností z dosavadních vln rozšiřování ES/EU, které mají přes všechnu specifickou každého jednotlivého rozšíření značný význam i pro státy střední a východní Evropy, stojící nyní na prahu vstupu do EU. Autoři si přitom počínají velmi citlivě a nenechávají se – byť v dobrém úmyslu – strhnout ke konstruování dalekosáhlých závěrů, které by však měly pouze slabou oporu v realitě. Hodnota publikace spočívá rovněž ve značném množství informací, které často nejsou všeobecně známé a dostupné (např. výsledky referend z let 1972 a 1994), podaných většinou velmi čtivou a srozumitelnou formou.

Na tomto pozitivním hodnocení knihy nemohou nic změnit ani některé formální nedostatky, k nimž patří určité překryvy textů, což se týká zejména poznámek.¹² Nikde v textu také podle mého názoru není dostatečně jasně a jednoznačně řečeno, že hlavní příčinou toho, proč stále další a další státy byly a jsou „vtahovány“ do ES/EU, je obrovský úspěch integračního projektu, založeného *Římskou smlouvou* z roku 1957, jenž se přes všechny problémy ukázal jako efektivnější a životaschopnější než všechny konkurenční projekty na evropském kontinentu (např. ESVO). Nehledě na některé výhrady či formální nedostatky lze však recenzovanou knihu vřele doporučit širokému okruhu zájemců o problematiku evropské integrace, a to jak z řad odborníků, tak i poučených laiků, neboť obě skupiny zde mohou najít něco zajímavého a užitečného.

Jan Hřích

¹ Je škoda, že nikde v knize nejsou uvedeny stručné medailónky spoluautorů, z nichž by bylo mj. zřejmé, kdo je přednášející a kdo posluchač.

² O Evropských společenstvích hovoříme až od roku 1967, kdy vstoupila v platnost tzv. slučovací smlouva, která tři existující evropská společenství (EHS, Evropské společenství uhlí a oceli a Euratom) podřídila společným orgánům, zejména Radě a Komisi. Tři uvedená společenství si však i nadále uchovala samostatnou právní subjektivitu.

³ Zmíněná žádost byla mj. v listopadu 1967 znovu vetována prezidentem de Gaullem, který to tentokrát zdůvodnil zejména špatnou ekonomickou situací Velké Británie.

⁴ V dosavadní historii ES/EU jde zatím o jediný případ, kdy byla do Společenství přijata samostatně jedna země.

⁵ V roce 1998 činila míra nezaměstnanosti ve Španělsku ještě 15,2 %, avšak v roce 2000 to bylo již pouze 11,3 % a v roce 2001 pak 10,6 %. Ve všech uvedených letech to bylo sice nad průměrem EU, avšak ve španělských podmínkách to představovalo velmi výrazné snížení. Údaje viz Eurostatistics: Data for short-term economic analysis, Monthly, 2002, No. 10, s. 57.

RECENZE

- ⁶ Norské referendum se konalo dne 28. 11. 1994. Zúčastnilo se ho 89 % oprávněných voličů (největší účast ze všech čtyř zemí ucházejících se o vstup), přičemž pro bylo jen 47,8 % a proti 52,2 %. Předcházející norské referendum o vstupu do ES se konalo dne 25. 9. 1972. Účast v něm byla o něco menší (78 %), avšak výsledky prakticky stejné jako v roce 1994 (47 % pro, 53 % proti). (Viz Fiala – Pitrová /eds./, 2001, s. 43 a 97.)
- ⁷ V rámci nadcházejícího rozšíření má dojít rovněž k přijetí dvou států, a to Malty a Kypru, které rozhodně nepatří k zemím střední a východní Evropy a v minulosti prošly odlišným vývojem. To ovšem nemění nic na tom, že rozhodujícím faktorem tohoto rozšíření bude přijetí středoevropských a východoevropských zemí.
- ⁸ Citována Lippertová, Barbara: Strategické otázky rozšiřování Evropské unie na východ po lucemburském summitu. *Mezinárodní vztahy*, číslo 2 (1998), s. 18–19.
- ⁹ Citován Svoboda, P.: *Právo vnějších vztahů Evropské unie*. Praha: Linde, 1999, s. 191.
- ¹⁰ Vzhledem k době, kdy kniha vyšla, se zde ještě z pochopitelných důvodů nehovoří o perspektivě přijetí deseti kandidátských zemí k 1. 5. 2004, tedy o myšlence tzv. velkého třesku, která se nakonec prosadila.
- ¹¹ K této skupině je v knize přiřazena rovněž Malta, jejíž vztahy s EU však prošly diametrálně odlišným vývojem. Těto středomořské zemi by bylo nepochybně umožněno zahájit předvstupní rozhovory již v březnu 1998, kdyby tamější labouristická vláda v roce 1996 „nezmrazila“ přihlášku do EU, kterou podala předchozí konzervativní vláda. Zahájení předvstupních rozhovorů tak bylo možné až po opětovném vítězství konzervativní Nacionalistické strany ve volbách.
- ¹² Poznámka 8 ke s. 112 např. pouze opakuje to, co je předmětem výkladu celé jedné samostatné kapitoly. Poznámka 1 ke s. 112 zase v podstatě správně hovoří o vztahu mezi EU a ES, čímž uvádí na pravou míru značně nepřesné a zjednodušené konstatování uvedené na s. 88: „Členství v EU, do které se ES transformovala...“ Celý text publikace ale v této věci působí poněkud rozporně.